

ISHLAB CHIQRISH SOXASIDA XARAJATLARI VA MAHSULOT TANNARXINI KALKULYATSIYALASH

CHORSHANBAYEV UMURZOQ QAYNAROVICH

Guliston Davlat Universiteti “Buxgalteriya hisobi va moliya” kafedrası
o‘qituvchisi

ZARIPOV AZAMAT DJO‘RAYEVICH

Guliston Davlat Universiteti “Buxgalteriya hisobi va moliya” kafedrası
o‘qituvchisi

MURATJANOVA LOBAR

Guliston Davlat Universiteti “Buxgalteriya hisobi va moliya” kafedrası 2
kurs talabasi

ARTICLE INFO

Received: 30th December 2023

Accepted: 05th January 2024

Online: 06th January 2024

KEY WORDS

Ishlab chiqarish xarajatlari, tugallanmagan ishlab chiqarish, mahsulot tannarxini kalkulyatsiyalashni jarayonli usuli, mahsulot tannarxini kalkulyatsiyalashning bo‘linmali usuli, mahsulot tannarxini kalkulyatsiyalashning byurtmali usuli, mahsulot tannarxini kalkulyatsiyalashning me‘yoriy usuli, individual ishlab chiqarish, seriyali ishlab chiqarish, ommaviy ishlab chiqarish.

ABSTRACT

Ushbu maqolada BHMSga muvofiq ishlab chiqarish xarajatlari hisobi va mahsulot tannarxini kalkulyatsiyalash usullari ko‘rsatilgan. Jarayonli, bo‘linmali, buyurtmali va me‘yoriy usullar batafsil bayon etilgan.

Ishlab chiqarish xarajatlari hisobi va mahsulot tannarxini kalkulyatsiyalashni jarayonli usuli. Bu usul ishlab chiqarish jarayonining quyidagi xususiyatlariga ega bo‘lgan korxonalarda qo‘llaniladi:

- bir yoki bir necha turdagi mahsulotlarni ommaviy ishlab chiqarish;
- texnologik jarayonning qisqa davri;
- tugallanmagan ishlab chiqarishning yo‘qligi yoki miqdori kam bo‘lganligi.

Bunday korxonalar sanoat tarmog‘ining tog‘-kon korxonalari, qurilish materiallari sanoati, elektr va issiqlik stantsiyalari va boshqalar kiradi. Yordamchi ishlab chiqarishning energetik xo‘jaliklarida jarayon usulidan keng foydalaniladi.

Jarayonli usulida xarajatlar butun ishlab chiqarish jarayoni uchun yoki bundan tashqari, ishlab chiqarish jarayonining alohida bosqichlari uchun belgilangan kalkulyatsion moddolari

bo'yicha hisobga olinadi. Hisobot davri oxirida ishlab chiqarish jarayonining umumiy xarajatlari mahsulot birliklarining soniga bo'linadi va bitta kalkulyatsion birligining tannarxini hisoblab chiqadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarni hisobga olish va mahsulot tannarxini kalkulyatsiyalashning bo'linmali usuli. Bu usul xom-ashyoni kompleks ishlatadigan tarmoqlarda, shuningdek, sanoatni ommaviy va yirik seriyali ishlab chiqarishga ega bo'lgan tarmoqlarda qo'llaniladi, unda qayta ishlanadigan xom-ashyo va materiallar ketma-ket bir necha qayta ishlash bo'linmalardan o'tadi. Bo'linma deganda oraliq mahsulot (yarim tayyor mahsulot) yoki tayyor mahsulot (oxirgi bo'linmada)ni ishlab chiqarish bo'yicha texnologik operatsiyalar majmui tushuniladi.

Qora metallurgiyada bo'linmalar cho'yan eritish (domna sexi), po'lat eritish (po'lat quyish sexi), prokatlash (prokatlash sexi)dan iborat; to'qimachilik sanoatida – ip yigiruv, mato ishlab chiqarish va bo'yash bo'linmalardan iborat.

Birinchi variantda, xarajatlar har bir bo'linma bo'yicha hisobga olish bilan cheklangan. Buxgalteriya hisobida yarim tayyor mahsulotlar harakati aks ettirilmaydi. Ularning bir bo'linmadan boshqa bo'linmaga harakati, sexlarda yuritiladigan yarim tayyor mahsulotlar harakatining operativ hisobi bo'yicha, buxgalteriya tomonidan nazorat qilib boriladi. Xarajatlarni hisobga olishning ushbu tartibiga muvofiq har bir bo'linmadan keyin yarim tayyor mahsulot tannarxi aniqlanmaydi, balki faqat tayyor mahsulot tannarxi hisoblanadi.

Ikkinchi variantda yarim tayyor mahsulotlarning bir sexdan ikkinchi sexga harakati buxgalteriya yozuvlari bilan rasmiylashtiriladi va yarim tayyor mahsulot tannarxi har bir bo'linmadan keyin hisoblanadi, bu esa yarim tayyor mahsulotlar tannarxini turli bosqichlarida qayta ishlashda aniqlash imkonini beradi va mahsulot tannarxi ustidan yanada samarali nazorat qilish imkonini beradi.

Buyurtmalarni qisman bajarish va o'z mijozlariga yetkazib berishda ushbu buyurtmaning rejali tannarxi yoki ularning konstruksiyasi, texnologiyasi, ishlab chiqarish sharoitidagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda, oldingi bajarilgan buyurtmalarning haqiqiy tannarxi bo'yicha baholanadi. Har ikkala holatda ham buyurtmaning qisman chiqarilishi va tugallanmagan ishlab chiqarishga shartli baho berishga yo'l qo'yiladi.

Buyurtma tayyor bo'lgandan keyin ishlab chiqarilgan mahsulot yoki bajarilgan ishlarni qabul qilish hujjatlar bilan (dalolatnomalar, qaydnomalar va boshqalar) ramiylashtiriladi.

Mahsulot tannarxini kalkulyatsiyalashning me'yoriy usuli. Bu usul mahsulot tannarxini kalkulyatsiyalashning me'yoriy usulidan foydalanishga asoslangan.

Xarajatlarni hisobga olish va mahsulot tannarxini kalkulyatsiyalashning me'yoriy usulidan foydalanish uchun zarur:

- har bir turdagi mahsulot (ishlar, xizmatlar) uchun me'yoriy kalkulyatsiya tuzish);
- joriy xarajatlar me'yorlariga kiritilgan o'zgarishlarni hisobga olish;
- haqiqiy xarajatlarning me'yorlardan chetga chiqishlarini aniqlash va bu og'ishlarning sabablari va aybdorlarini aniqlash;
- mahsulot (ishlar, xizmatlar) alohida turlarining haqiqiy tannarxini hisoblash uchun me'èrlariy xarajatlarga me'yordan haqiqiy xarajatlarni og'ishi va me'yoriy xarajatlarga kiritilgan o'zgarishlarni qo'shib hisoblash kerak.

Moliyaviy va boshqaruv hisobida me'yoriy kalkulyatsiya ko'p maqsadli vazifalarga ega. Rejalashtirishda ular mahsulotning rejali tannarxini, ishlab chiqarish xarajatlar smetasini hisoblash, mahsulot sotish bahosini aniqlash, transfert bahosi, javobgarlik markazlari uchun xarajatlar smetasini aniqlashda qo'llaniladi. Buxgalteriya hisobida me'yoriy kalkulyatsiya tugallanmagan ishlab chiqarish va yaroqsiz mahsulotlarini baholash, mahsulot tannarxi ustidan nazorat qilish, alohida mahsulot turlari va umuman barcha mahsulotlarning haqiqiy tannarxini hisoblash uchun zarurdir.

Hujjatlashtirish, inventarizatsiya, hisob-kitob qilish usullari yordamida me'yorlardan chetga chiqishlarni hisobga olinadi. Hujjatlashtirish va inventarizatsiya usullari bevosita o'zgaruvchan xarajatlar bo'yicha og'ishlarni hisobga olish uchun foydalaniladi. Hisoblash usuli, odatda, bilvosita o'zgaruvchan xarajatlar bo'yicha chetga chiqishlarni hisobga olish uchun qo'llaniladi.

Me'yorlardan chetga chiqishlarning analitik hisobi xarajatlarning yuzaga kelish joylari, sabablari, mahsulot turlari, kalkulyatsiya moddalarini bo'yicha amalga oshiriladi.

Tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarini qayta hisoblash. O'tgan oyning oxiridagi tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari oy boshidagi tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlaridir. O'tgan oyning oxirida o'tgan oyda amaldagi me'yorlar asosida tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari baholanadi.

Agar hisobot oyi uchun me'yorlar o'zgarsa, hisobot oyi uchun belgilangan normativlardan kelib chiqib, oy boshida tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarini qayta baholash zarurati tug'iladi. Bunday qayta baholash ikki yo'l bilan amalga oshiriladi – tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarining barcha ob'ektlarini me'yorlarning o'zgarishi miqdori bo'yicha bevosita qayta hisoblash va kalkulyatsion moddalarini bo'yicha me'yorlarning o'zgarishi miqdori bo'yicha yiriklashtirilgan qayta hisoblash.

Tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarining barcha ob'ektlarini me'yorlarning o'zgarishi miqdorini bevosita qayta hisoblash bo'yicha tugallanmagan ishlab chiqarish qiymat ko'rsatkichlarini tugallanmagan detallar, uzellar, yarim tayyor mahsulotlar va boshqa ob'ektlarni foizdagi me'yor o'zgarishi o'lchamiga ko'paytiradi. Tugallanmagan ishlab chiqarishni bu qayta baholash usuli juda ishonchli ma'lumotlarni olish imkonini beradi, lekin juda mehnat talab etadi.

Kalkulyatsion moddalarini bo'yicha me'yorlarning o'zgarishi miqdori bo'yicha yiriklashtirilgan qayta hisoblash tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarini hisoblangan foiz o'zgarishiga ko'paytiriladi (1-jadval).

1-jadval

Tugallanmagan ishlab chiqarish (TICH) qoldiqlarini qayta hisoblash qaydnomasi

Moddalar nomi	TICH oy boshida, so'm	Joriy me'yorlar		Me'yorning o'zgarishi, %	TICH oy boshida qayta hisoblashdan keyin	Me'yor o'zgarishi o'lchami
		01.03ga	01.04ga			
Materiallar va boshq.	10 000 000	10 000	9 500	95	9 500 000	-500 000

Tugallanmagan ishlab chiqarishni qayta baholashning ikkinchi usuli birinchisiga nisbatan kam mehnat talab qiladi, shuning uchun undan ko'proq foydalanadi. Tugallanmagan ishlab

chiqarish hajmi uncha ko'p bo'lmagan va me'yor o'zgarishi muhim bo'lmagan hollarda korxonalar tugallanmagan ishlab chiqarishni qayta hisobga olmaydilar.

Tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha me'yorning o'zgarishi va aniqlangan me'yordan og'ishlar tovar mahsulot ishlab chiqarish hajmiga o'tkaziladi.

Xarajatlarning yig'ma hisobi va mahsulot tannarxini kalkulyatsiyalash. Alohida turdagi mahsulotlarning haqiqiy tannarxini me'yoriy usuli bilan hisoblash ishlab chiqarish xarajatlarning yig'ma hisobi qaydnomalarida amalga oshiriladi. Ko'rsatilgan qaydnomaning soddalashtirilgan shakli 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval.

Xarajatlar yig'ma hisobi qaydnomasi (ming so'm)

Xarajatlar moddalari	TICH oy boshida		Joriy oy xarajatlari		Yaroqsiz mahsulot xarajatlari joriy me'rlar	TICH kamomadi (-), ortiqchasi (Q) joriy me'rlar bo'yicha	Ishlab chiqarilgan mahsulot xarajatlariga olib borildi				TICH oy oxirida joriy me'rlar bo'yicha
	joriy me'rlar bo'yicha	o'zgarishlar bo'yicha	joriy me'rlar bo'yicha	me'rlardan og'ish bo'yicha			joriy me'rlar bo'yicha (s.2 Q s.4 -s.6 ± s. 7 - s.12)	me'rlardan og'ish bo'yicha (s.5)	me'rlardan o'zgarishlar bo'yicha (s.3)	Haqiqiy tannarx (s.8 ± s.9 ± s.10)	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Materiallar	10 000	-500	100 000	+100 0	700	-	98 300	+1000	-500	98 800	1100 0
Ishlab chiqarish ishchilarning mehnat haqi va boshqalar	5 000	-300	50 000	-500	400	-	49 600	-500	-300	48 800	5 000
Jami	20 000	-1000	200 000	+800	2000		193000	+800	-1000	19280 0	2500 0

Ushbu qaydnomadagi TICH oy boshida (2 ustun) qoldiqlari o'tgan oy qaydnomasidan ko'chiriladi; me'yorlarlar o'zgarishidan og'ishlar (3 ustun) - TICH qoldiqlarini qayta hisoblash qaydnomasidan olinadi. TICH qoldig'i oy oxirida (12 ustun) inventarizatsiya yoki operativ hisob va hisobot oyida joriy amal qiluvchi xarajatlar me'yorlariga muvofiqaniqlanadi.

References:

1. Chorshanbiyev, . U. , & Boboqulov, O. (2023). BUDGET SYSTEM OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AND ISSUES OF EXPANDING THE ROLE OF LOCAL BUDGETS IN IT. Modern Science and Research, 2(12), 1278-1285. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/27541>
2. Chorshanbiev, U., & Obaydullaeva, G. (2023). THE ROLE OF DIVERSIFICATION IN IMPROVING THE ECONOMIC EFFICIENCY OF ENTERPRISES. Modern Science and Research, 2(12), 1270-1273.

3. Chorshanbiev, U., & Guzalxon, O. (2023). INNOVATION DEVELOPMENT STRATEGIES IN ENSURING THE COMPETITIVENESS OF INDUSTRIAL ENTERPRISES. *Modern Science and Research*, 2(12), 1274-1277.
4. Chorshanbayev Umurzak, & Muratjanova Lobar. (2023). TRENDS IN IMPROVING THE ECONOMIC SECURITY OF THE ENTERPRISE. *INTERNATIONAL JOURNAL OF RECENTLY SCIENTIFIC RESEARCHER'S THEORY*, 1(9), 6-10. Retrieved from <https://uzresearchers.com/index.php/ijrs/article/view/1273>
5. Umurzak, C., Marjona, E., Jonibek, I., & Azamat, A. (2023). Moliyaviy hisobotni aks ettirishda tovar moddiy zaxiralar hisobi dolzarbligi. " Uchinchi renessansda ilmiy-amaliy tadqiqotlarning dolzarb muammolari" mavzusidagi onlayn konferensiyasi, 2(10), 64-66.
6. Shahnoza, K. ., Umurzak, C. ., & Azamat, Z. . (2023). The Significance of Artificial Intelligence in the Development of Science, Education and the Digital Economy. *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development*, 2(11), 88-92. Retrieved from <https://www.bjisrd.com/index.php/bjisrd/article/view/812>
7. Gulizahro, T., Nigora, S., Dilafruz, A., & Azamat, Z. (2022). QISHLOQ XO'JALIGIDA AGRASANOAT VA MUSTAQIL SANOAT TARMOQLARINING TUZILMASI VA UNI BELGILOVCHI OMILLAR. *BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI*, 2(12), 203-206.
8. Azamat, Z., Javdod, O., Ravshan, A., Gulizahro, T., & Dilafruz, A. (2023). METHODOLOGY FOR IMPROVING AGRICULTURAL PRODUCTION IN UZBEKISTAN. *Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence*, 2(4), 277-279.
9. Shahnoza, K. ., Umurzak, C. ., & Azamat, Z. . (2023). The Significance of Artificial Intelligence in the Development of Science, Education and the Digital Economy. *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development*, 2(11), 88-92. Retrieved from <https://www.bjisrd.com/index.php/bjisrd/article/view/812>
10. Ravshan, A., Sirojiddin, G., Azamat, Z., & Gulizahro, T. (2023). DEVELOPING EFFECTIVE APPROACHES TO THE USE OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGY IN EDUCATION. *Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence*, 2(6), 53-55.
11. Махмудов Р., Эрназаров А. Ҳарбий хизматчилардаги касбий бузилишнинг (деформациянинг) сабаблари, омиллари ва унинг намоён бўлиши //Общество и инновации. – 2022. – Т. 3. – №. 2/5. – С. 30-34.
12. Azamat, Z., Ravshan, A., Sirojiddin, G., Gulizahro, T., & Sitora, X. (2023). MINIMUM WAGE AND PAY SYSTEM FOR PUBLIC SECTOR ORGANISATIONS. *The Role of Exact Sciences in the Era of Modern Development*, 1(2), 1-5.
13. Sardor, Z., Odinaxon, R., & Azamat, Z. (2023). UZUM YETISHTIRISHNING HUDUDLAR KESIMIDAGI STATISTIK TAHLILI. *Нововведения Современного Научного Развития в Эпоху Глобализации: Проблемы и Решения*, 1(6), 30-32.
14. Azamat, Z., Elmurod, S., & Izatillo, Z. (2023). BUXORO VILOYATI SANOATI RIVOJLANISHINING O'ZIGA HOS XUSUSIYATLARI VA STATISTIK KO'RSATKICHLARI. *Нововведения Современного Научного Развития в Эпоху Глобализации: Проблемы и Решения*, 1(6), 151-153.

15. Sevara, S., Munavvar, J., & Azamat, Z. (2023). STATISTIK KUZATISH MA'LUMOTLARINI JAMLASH VA GURUHLASH. Нововведения Современного Научного Развития в Эпоху Глобализации: Проблемы и Решения, 1(6), 122-124.
16. Muratovich M. R., Rajaboevich I. A. AS A CONTINUOUS PROCESS IN FORMING AND DEVELOPING THE PROFESSIONAL CONSCIOUSNESS OF MILITARY SERVANTS //PEDAGOGS journal. – 2023. – Т. 36. – №. 1. – С. 32-34.
17. Azamat, Z., Usmon, R., & Sulton, T. (2023). TURIZMNI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI BO'YICHA STATISTIK KO'RSATKICHLAR. Нововведения Современного Научного Развития в Эпоху Глобализации: Проблемы и Решения, 1(6), 157-159.
18. Muhammadjon, R., Farid, N., & Azamat, Z. (2023). STATISTIK KO 'RSATKICHLARNING MOHIYATI, TASNIFLARI VA TURLARI. Нововведения Современного Научного Развития в Эпоху Глобализации: Проблемы и Решения, 1(6), 125-127.
19. Гаимназаров, О., Агафонов, А., & Саидов, Ж. (2023). СОВРЕМЕННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ. Евразийский журнал технологий и инноваций, 1(6), 94-99.